

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA GAP BO'LAKLARINING FUNKSIONAL-SEMANTIK TADQIQI VA ZAMONAVIY INTERPRETATSIYASI

Qurbonaliyeva Odinoxon Azizjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti BT talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19889532>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida gap bo'laklari tizimi, ularning o'zaro aloqadorligi va gap qurilishidagi o'rni zamonaviy tilshunoslik paradigmalari asosida tahlil qilinadi. Gap bo'laklarining tasniflanish mezonlari, bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning semantik-sintaktik xususiyatlari hayotiy misollar va so'nggi ilmiy yangiliklar orqali yoritilgan. Shuningdek, maqolada gap bo'laklarining pragmatik jihatlari va ularning nutqiy jarayondagi transformatsiyasi masalalari o'rganilgan.

Аннотация: В данной статье на основе современных лингвистических парадигм анализируется система членов предложения в узбекском языкознании, их взаимосвязь и роль в структуре предложения. Критерии классификации членов предложения, семантико-синтаксические особенности главных и второстепенных членов освещены на жизненных примерах и последних научных достижениях. Также в статье исследуются прагматические аспекты членов предложения и проблемы их трансформации в речевом процессе

Abstract: This article analyzes the system of sentence parts in Uzbek linguistics, their interconnectedness, and their role in sentence construction based on modern linguistic paradigms. The criteria for classifying sentence parts, the semantic-syntactic features of main and secondary parts are highlighted through real-life examples and recent scientific developments. The article also explores the pragmatic aspects of sentence parts and the issues of their transformation in the speech process.

Kalit so'zlar: gap bo'laklari, ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol, sintaktik aloqa, semantika, lisoniy qurilish, kognitiv tilshunoslik.

Ключевые слова: члены предложения, подлежащее, сказуемое, дополнение, определение, обстоятельство, синтаксическая связь, семантика, языковая структура, когнитивная лингвистика.

Keywords: sentence parts, subject, predicate, object, modifier, adverbial, syntactic connection, semantics, linguistic structure, cognitive linguistics.

KIRISH

Bugungi kunda Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lida amalga oshirilayotgan islohotlar negizida milliy o'zlikni anglash va ona tilimizni har tomonlama rivojlantirish masalasi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Ona tili – bu millatning ruhidir. O'zligimizni anglash, milliy manfaatlarimizni himoya qilishda tilimizning o'rni beqiyosdir". Bu borada tilimizning lisoniy qurilishi, ayniqsa, uning sintaktik sathini chuqur o'rganish, gap bo'laklarining mohiyatini zamonaviy nuqtayi nazardan tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Gap bo'laklari sintaksisning fundamenti hisoblanadi. An'anaviy tilshunoslikda ular grammatik bog'lanishlar asosida o'rganilgan bo'lsa, bugungi kunda antropotsentrik tilshunoslik yo'nalishi gap bo'laklarining nafaqat grammatik, balki kognitiv va pragmatik vazifalarini ham ochib berishni talab qilmoqda. "...Gap bo'laklarini o'rganishda tizimlilik tamoyili birinchi o'ringa chiqadi. Zero, buyuk tilshunos Ferdinand de Sossyur ta'kidlaganidek: "Til – bu o'zaro bog'liq bo'laklardan tashkil topgan yaxlit tizimdir. Unda

hech bir birlik boshqasidan ayri holda mavjud bo'la olmaydi.' Shu nuqtayi nazardan, ega yoki kesimni alohida emas, balki butun bir sintaktik zanjirning halqalari sifatida tadqiq etish lozim."

ASOSIY QISM

1. Gap bo'laklari tizimidagi ierarxiya va bosh bo'laklar

Gapning asosi — grammatik markaz bo'lib, u ega va kesimdan iborat. Kesim gapning mazmuniy va shakliy markazi sifatida barcha bo'laklarni o'z atrofiga birlashtiradi. So'nggi tadqiqotlarda kesimning "valentlik" xususiyati, ya'ni o'zidan boshqa bo'laklarni talab qilish qobiliyati keng o'rganilmoqda (M. Qurbonova, 2023). "O'zbek tili sintaksisining o'ziga xos ierarxik qurilishi mavjud. Bu borada akademik G'ani Abdurahmonov o'zining fundamental qarashlarini bayon etib, shunday degan edi: "Gap – bu fikrning grammatik shakllangan ko'rinishi bo'lsa, gap bo'laklari shu fikrni tashuvchi lisoniy ustunlardir." Darhaqiqat, agar gapni bir binoga qiyoslasak, uning poydevori va ustunlari aynan gap bo'laklari hisoblanadi..."

Masalan, "Olima ayol kecha kutubxonada yangi kitobni diqqat bilan o'qidi" gapida "o'qidi" kesimi o'z atrofida kim? (olima), nimani? (kitobni) so'roqlarini talab qiladi. Bu esa gapning semantik xaritasini chizish imkonini beradi.

2. Ikkinchi darajali bo'laklarning informativ yuklamasi

Aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol gapning mazmunini to'ldirish, aniqlashtirish va boyitishga xizmat qiladi. Zamonaviy tilshunoslikda aniqlovchining nafaqat predmet belgisini bildirish, balki so'zlovchining subyektiv munosabatini ifodalashdagi o'rni (ekspressiv aniqlovchilar) alohida ta'kidlanmoqda.

Hayotiy misol: Ijtimoiy tarmoqlar va OAV tilida holning o'rni keskin oshdi. "Prezidentimiz tomonidan qabul qilingan qaror xalqimiz tomonidan katta xursandchilik bilan kutib olindi" gapida "katta xursandchilik bilan" holi voqeaga emotsional munosabat yuklamoqda.

3. Sintaktik qurilishda yangiliklar va transformatsiyalar

Bugungi kunda o'zbek tilida gap bo'laklarining tartibi (so'z tartibi) biroz erkinlashganini kuzatish mumkin. Ayniqsa, badiiy uslubda va publitsistikada kesimning gap boshiga kelishi yoki eganing gap oxiriga ko'chishi (inversiya) nutqning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa gap bo'laklarining dinamik tabiatini ko'rsatadi (R. Sayfullayeva, 2024).

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida gap bo'laklarini o'rganish faqatgina maktab darsliklaridagi qoliqlar bilan cheklanib qolmasligi kerak. Maqolada keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki:

Kesim markazlashuvi: Gapning barcha bo'laklari kesim atrofida semantik valentlik asosida guruhlanadi.

Funksional yondashuv: Gap bo'laklari nafaqat so'roqlarga javob beradigan birlik, balki axborot uzatishning kognitiv vositasidir.

Praktik ahamiyat: Gap bo'laklarini to'g'ri qo'llash rasmiy-idoraviy uslubda aniqlikni, badiiy uslubda esa jozibadorlikni ta'minlaydi.

Prezidentimiz tomonidan ilgari surilayotgan milliy yuksalish g'oyasi tilimizning ichki imkoniyatlarini kengaytirishni taqozo etadi. Gap bo'laklarining zamonaviy talqinlari ona tili ta'limi samaradorligini oshirishga va o'zbek tilining xalqaro miqyosdagi nufuzini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O'zbekiston strategiyasi". – Toshkent: "O'zbekiston", 2021. (Kirish qismidagi iqtibos uchun asos).
2. Sayfullayeva R.R. "Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis)". – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2024. (Gap qurilishi va inversiya tahlili uchun).
3. Qurbonova M. "O'zbek tili sintaksisida valentlik nazariyasi". – Toshkent, 2023. (Kesimning valentligi haqidagi fikrlar uchun).
4. Mahmudov N., Nurmonov A. "O'zbek tili nazariy grammatikasi". – Toshkent: "O'qituvchi", 2012. (An'anaviy tasnif uchun).
5. G'ulomov A., Asqarova M. "Hozirgi o'zbek adabiy tili: Sintaksis". – Toshkent, 1987. (Fundamental qoidalar uchun).
6. Xolmanova Z. "Tilshunoslikka kirish". – Toshkent: "Universitet", 2021. (Lisoniy sathlar tahlili uchun).
7. Nizomova N. "Gap bo'laklarining semantik-pragmatik xususiyatlari". Filol. fanlari bo'yicha falsafa dok. diss. – Farg'ona, 2022. (Pragmatik tahlillar uchun).
8. Karimova S. "O'zbek tili uslubiyati". – Samarqand, 2023. (Ekspressiv bo'laklar tahlili uchun).
9. Tursunov U., Muxtorov J. "O'zbek tili grammatikasi". – Toshkent, 2015. (Morfologik va sintaktik aloqa uchun).
10. Abduazizov A. "Nazariy tilshunoslik asoslari". – Toshkent: "Akademnashr", 2010. (Umumiy tilshunoslik ierarxiyasi uchun).